

Asklepieion'dan Nosokomeion'a Antikçağ'da Tedavi Kurumlarının Gelişimi

FROM ASCLEPION TO NOSOCOMEION THE DEVELOPMENT OF HEALTH CARE INSTITUTIONS IN THE ANTIQUITY

Erdal GİLGİL*

* Uz.Dr., Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi Romatoloji BD, Arş.Gör.,
Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, ANTALYA

Özet

Eski Yunan ve Roma Dünyası'nda tanrı Asklepios'a adanmış olan Asklepieion'lar dinsel tıbbın gereklerinin yerine getirildiği "tapınak-şifahane"lerdi. Buralar daha sonraki yüzyıllarda bilimsel tıbbın temellerini atacak olan Hippokrates gibi ünlü hekimlerin de yetiştiği yerler oldu. Zaman içerisinde tıp, hekimlerin kendi evlerinde ya da hastaların evlerinde uygulandığı bir meslek ve sanat dalı haline geldi. Birçok kentte *iatreion* veya *tabernae medicae* adı verilen küçük dükkanlarda halk hekimleri de hizmet vermekteydi. Dünya tarihinde bilinen ilk hastaneler Roma İmparatoru Augustus döneminde Roma lejyonlarına sağlık hizmeti vermek üzere kurulmaya başlanan ve *valetudinarium* olarak adlandırılan askeri hastanelerdir. Halka hizmet vermeye yönelik ilk sivil hastane ise Anadolu'da *Caesarea*'da (günümüzde Kayseri) İS. 375 civarında Büyük Basileios tarafından kurulmuştur. Bu hastaneler *pokhotrofeion*, *nosokomeion* gibi adlarla anılmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Asklepios, Asklepieion, Valetudinarium, Nosokomeion, Hastane

T Klin Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi 2002, 10:279-284

Summary

In the Greek and Roman world, the Asclepiions were not only the temples dedicated to Asclepius but also the shelters for the people seeking for cure. By the way, secular medicine also had its foundations around those sanctuaries; such as Hippocrates was born in Cos, where one of the most famous Asclepiions of the antiquity was found. Over time, medicine as a practice of both a profession and art was carried out at the physicians' own houses or the physicians were visiting the patients at their homes. In most of the cities, there were private offices – *iatreion* or *tabernae medicae*- of the public physicians. As far as it is known, military hospitals – *valetudinarium*- were initially established during the reign of Augustus for the medical care of the Roman legions. However, the first civilian hospital of the world was set up by St. Basil the Great in Caesarea (today Kayseri) at Cappadocia around 375 BC.

Key Words: Asclepius, Asclepion, Valetudinarium, Nosokomeion, Hospital

T Klin J Med Ethics, Law and History 2002, 10:279-284

Homeros, İlyada'da delici ve kesici silahlarla oluşan yaralanmaları oldukça ayrıntılı tanımlar; ok ve ciritlerin çıkarılmasından, kanamanın durdurulmasından, bitkisel ilaçların tedavide kullanılmasından bahseder (1).

Yunan Mitolojisine göre Triikka'da doğmuş bir yarı-tanrı olan Asklepios, Apollon ile Tesalya prensesi Koronis'in oğluydu. Asklepios, İlyada'nın yazıldığı dönemde henüz tanrılaşmamış olan bir ölümlüydü. Hem Asklepios hem de Akhilleus, Kheiron'un öğrencileriydiler. Kheiron, kentauros-ların en bilgesiydi.* Kentauros-lar bir gün Herakles

* Kentauros: Eski Yunan mitolojisinde başı insan, gövdesi at biçiminde olan yaratık.

ile savaşırken Herakles'in oklarından birisi Kheiron'a saplanmıştı. Ölümsüz olmasına rağmen duyduğu acı o derece büyüktü ki ölümsüzlüğünü Prometheus'a vererek ölmeyi tercih etmişti. Tıp eğitimini Kheiron'dan alan Asklepios daha sonra tıp sanatında öylesine uzmanlaşmıştı ki yaşayanları ölümsüzleştirir, ölüleri ise diriltir olmuştu. Buna çok kızan Hades, Asklepios'u Zeus'a şikayet etmiş, Zeus da bunun üzerine Asklepios'u bir yıldırımla öldürmüştü. Asklepios, Zeus tarafından öldürülünce Apollon onu burçların arasına yıldız olarak yerleştirdi.

Asklepios'un oğullarından Makhaon ve Podaleiros'un da doktor oldukları İlyada'da belirtilmektedir (2). Asklepios'un kızları Hygieia ve

Panakeia da ün salmışlardı.* Asklepios'un sembolü asaya sarılmış bir yılanı ve yılanın gömlek değiştirmesi gençleşmenin bir ifadesiydi.**

Asklepios, bazan da yanında kızı Hygieia ve Telesforos ile birlikte tasvir edilmiştir.†

İlk Asklepieion'ların kuruluşu İÖ. 6. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu tapınakların kuruluşunun İÖ.770 yıllarına kadar gittiği de iddia edilmiştir (3). Asklepios kültü çıkışından sonra kısa bir sürede benimsenmiş ve çok geniş bir alana yayılmıştır. En az 320 tane Asklepios tapınağının olduğu sanılmaktadır (4). Bunların içlerinden en ünlüleri Epidauros, Kos ve Pergamon'da bulunanlardır. Bunların yanı sıra Atina, Knidos, Kyrene ve Trikk'a'dakiler de ünlüydü Asklepios kültü İÖ.295 yılındaki bir veba salgını sonrasında Roma'ya da girmiş ve yaygınlık kazanmıştır. İÖ. 5 yüzyılda dinsel bir yanı olmayan Hipokrat tıbbının ortaya çıkışı ile Asklepios kültürünün yaygınlık kazanmasının aynı zamana rastlaması ilginçtir. Gerçekten de Eski Yunanistan'da ve Anadolu'da dinsel tıp ile laik tıp uzun süre bir arada yaşamışlardır. Hatta Hippokrates ile Galenos'un, Asklepios kültürünün yaygınlık kazandığı Kos ve Pergamon kökenli olmaları rastlantı sayılmamalıdır. Dinsel tıbbın geliştiği yerler muhtemelen dindışı tıbbın gelişmesine de esin kaynağı olmuşlardır. Hem Hippokrates hem de Galenos Asklepios'a saygı duyuyorlardı. Hipokrat Andı şöyle başlar: "İyileştirici Apollon adına ve Asklepios, Hygieia, Panakeia ve bütün tanrı ve tanrıçalar adına yemin ederim ki, ve onlar şahidim olsun ki, gücüm ve aklım yerinde olduğum sürece bu yemini ve yazılı akdi yerine getireceğim". Galenos'un tıp mesleğini seçmesinde ise rüyasında gördüğü Asklepios'un rolü vardı (5).

Asklepieion'larda tedavi doğaldır ki dinsel ve mistik öğelere dayanıyordu. Tedavinin temelini

* Hygieia (Yunanca) = Sağlık, Panakeia (Yunanca) = Panacea (İngilizce) = Her derde deva ilaç

** Nasıl ve nerede kabul edildiği tam olarak bilinmeyen ve Asklepios'a ait olmadığı kesinlikle bilinen günümüzün tıp simgesi ise iki yilandan oluşmaktadır ve aslında tanrı Hermes'in sembolüdür.

† Telesforos Anadolu kökenli bir sağaltıcı tanrıydı, başına büyük bir kukuleta giymiş küçük bir kişi olarak tasvir edilirdi. Pergamon Asklepieionu'nda Telesforos'a adanmış bir tapınak da bulunmaktaydı.

diyet, egzersiz ve sıcak veya soğuk banyo oluşturuyordu. İlginç olan şudur ki o dönemlerde yaygınlık kazanan dindışı tıp akımlarının çoğunun temeli de aynı ilkelere dayanıyordu. O dönemlerde oldukça yaygın bir tedavi yöntemi olarak kullanılan "hacamat"ın Asklepios tapınaklarında da uygulandığına dair bir kanıt yoktur; ancak hastalara önerilmiş olabilir. Örneğin, aşağıda kendisinden tekrar bahsedilecek olan Aristides şöyle demektedir:

"(Doktor Satyros) konuşmamız ilerlediğinde ne kadar çok kan verdiğimi (kanımı temizlediğimi) duymuş oldu, kanıma sahip çıkmamı ve vücuduma zarar vermememi öğütledi ve dedi ki, 'ben sana çok basit ve hafif bir karışım vereceğim, onu hem karnına hem de hipokondriyak bölgelerine süreceksin ve sana ne kadar da yarayacağını göreceksin.' Bana bunları önerdi, ancak şafak atımında tanrı kan aldırمامı söyledi, ben de ister istemez buna uydum."(6)

Asklepieion'a gelen hastalar önce bir arınma töreninden geçerlerdi, arınma töreninde kurban keserlerdi ve yıkanırldı, daha sonra tapınağın iç bölgesinde yer alan kutsal yatakhane'ye (*abaton*) alınırldı. Buralarda oruç tutmaktan yorgun düşmüş olarak koyun postları üzerinde tapınak uykusuna yatarlardı.*** Hastalar uykudayken tapınak rahipleri hastaların arasında zararsız yılanlarla beraber dolaşırldı. Hastalar uyandıklarında uykularında gördükleri rüyaları anlatırldı. Rüya da ya Asklepios hastaya görünerek doğrudan bir tedavi önerirdi ya da rüya öylesine karmaşık olurdu ki hasta rüyayı tapınak rahiplerine anlatır ve onların yorumlarına göre bir tedavi önerisi olarak tapınaktan ayrılırldı. Bu tedavi yöntemi "telkin"i çağrıştırılmaktadır. Hasta iyileşmezse rahipler, hastanın ya tedaviye tam inanmadığını ya da söylenenleri tam olarak yerine getirmediğini söylerlerdi. Hasta tapınaktan çıkarken paranın yanı sıra kendi adının, hastalığının ve önerilen tedavinin yazılı olduğu bir tableti adak olarak tapınağın duvarına asardı. Tapınağa yeni gelenler bu tabletler aracılığıyla uygulanan tedavilerin başarıları hakkında bilgilendir ve

*** Tapınak uykusu Yunanca'da *enkoimesis*, Latince'de *incubatio* olarak adlandırılıyordu.

iyileşeceklerine dair güvenleri artardı (3). Epidauros'ta bu tabletlerden çok sayıda ele geçmiştir.

Pergamon Asklepieionu İÖ. 4. yüzyılda Epidauros'takine bağlı olarak kurulmuştu. İS. 2. yüzyılda ünlenmesinden sonra dünyanın yedi harikası arasında sayılmaya başlanmıştır, İS. 253-260 yıllarındaki bir depremde yıkılmış ve bir daha onarılmamıştı (7). Pergamon Asklepieionu hakkında bildiklerimizin çoğunu İS.118'de doğmuş olan Mysia'lı Aelius Aristides'e borçluyuz. Zengin bir aileden gelen Aristides yıllarca şifa aramak için çeşitli Asklepieionları dolaştı durdu, özellikle Pergamon'da çok kaldı.* Hasta olan bir kişinin en fazla bir gecelik tapınak uykusuna yatmak için geldiği Pergamon'da o bir yılı aşkın bir süre kaldı. Asklepios Soter (Zeus Asklepios) Tapınağı'nın yapımı onun gelişinden kısa bir süre önce bitmişti. Aristides, uyguladığı mantıkdışı tedaviler hakkında ayrıntılı bilgiler vermesine rağmen Pergamon Asklepieionu'nda bulunan yapılar hakkında yeterli bilgi vermemektedir. Örneğin, kutsal alanın güneybatısında yer alan yuvarlak yapı ile buna bağlanan bir tünelin işlevi konusunda tatmin edici bilgilere hala sahip değiliz. Abatonun yeri de tartışmalıdır. Buna karşılık, Aristides'in anlatımlarından burada çamur banyosunun rutin uygulanan tedavilerden biri olduğunu ya da buralarda en azından bu tür bir tedaviye engel olunmadığını anlayabiliyoruz (8). Pergamon'da tapınak kutsal alanında bulunan kuyu ve çeşmeler burada aynı zamanda içme ve banyo kürlerinin yapıldığını da göstermektedir. Pergamon Asklepieionu'ndaki en ilginç buluntu kutsal alanın ortasında ortaya çıkarılan bir grup mezardır. Bu mezarların tedavi altında iken ölüp kutsal alanın saygınlığını zorda bırakmaması için alelacele orada gömülen hastalara ait olduğu iddia edilmiştir (8). Gerçekten de Pausanias, Epidauros Asklepieionu'nu anlatırken şunları yazar:

“Asklepios'un kutsal korusu her yandan sınırlarla çevrelenmiştir. Bu sınırlar dahilinde ne insanların ölmesi ne de kadınların doğum yapması mümkündür, aynı yasa Delos adasında da geçerlidir.”(9)

Bu anlatımlar da kutsal alanda ölümün mümkün olmadığını, böyle bir durumun vuku bulması halinde ise cenazelerin kaçırılarak gömüldüğü fikrini makul hale getirmektedir. Ancak, Pausanias hemen sonraki satırlarda çelişkiye düşmektedir:

“Epidauros'lular tapınaklarından dolayı çok sıkıntı çekiyorlardı, öyle ki kadınlarının doğum yapabilecekleri bir sığınak dahi yoktu ve hastaları ise açık havada ölüyorlardı, o (*Romalı Senatör Antoninus'u kastediyor-bn*) burayı restore ederek yeniden donattı, ve ancak bundan böyle insanların ölmesi kadınların da doğum yapması tanrı katında kutsandır oldu.”(10)

Asklepieion'larda görevli rahipler büyük bir saygınlığa sahiptiler ve Asklepiades (Asklepios-oğulları) sülalesine mensuptular. Burada kaydeder bir durum Kos'taki Asklepiades ailesinden çok sayıda laik doktorun çıkmasıdır, örneğin bu sülaleden C.Stertinius Xenophon İmparator Claudius'un hekimiydi ve Kos'taki Asklepieion'a başlılarda bulunmuştu. Demekki, o dönemde - en azından Kos'ta - laik doktorlar ile tapınak tıbbı arasında bir tür bağlantı vardı (11). Hippokrates'in de Asklepiades sülalesinden olma olasılığı vardır. Aslında Asklepiadlar soylarını Asklepios'a bağlamalarına karşın bir sülaleden çok bir tür meslek loncası idiler. Ancak, doktorların Asklepieion'larda çalıştıklarına dair elimizde herhangi bir veri yoktur. Doktorlar buralara sık sık gelirlerdi, ama mesleki amaçla mı yoksa yalnızca ziyaret amacıyla mı geldikleri bilinmemektedir. Fakat Schneider, Kos ve Knidos'taki tapınakların aynı zamanda birer tıp okulu olduğunu ve buralarda hekimlerin yetiştiğini kaydetmektedir (12). Buna karşılık, şu iyi bilinmektedir ki, tapınaklarla hiçbir ilgisi bulunmayan laik doktorlar da mevcuttu ve hatta, bunlar Asklepios'un önerilerine karşı gelebiliyorlardı (bkz., yukarıda Doktor Satyros'un Aristides'e önerisi).

* Her ne kadar G. Bean tapınaklardaki olağan tedavi süresinin bir yıl olduğunu söylese de bu doğru değildir (8). Bean, büyük bir olasılıkla Aristides'in bir yıldan daha uzun bir süre Pergamon'da kalmasından dolayı böyle bir genelleme yapmıştır. Oysaki, Aristides olağandışı bir hastaydı, günümüzde bile tedavisi zor olan ve doktorları yıldırın bir hastalık olan hipokondriyasis hastasıydı..

Ancak, o dönemde doktorların sağlık hizmeti sunmak için çalıştıkları kamu kurumları bulunmuyordu. Hippokrates bile öğrencilerine bir yapının içerisinde değil bir çınar altında ders veriyordu. Ya hekim hastaların evine tedaviye gidiyordu ya da hasta hekimin giderek muayene oluyor ve hekimin önerdiği reçetelerle oradan ayrılıyordu. Martialis'e ait olan aşağıdaki ironik ifadeler de doktorların hastaların evlerine giderek tedavi yaptıkları görüşünü desteklemektedir,

“Kendimi hasta hissediyordum; ve sen, Symmachus, gecikmeden geldin, ama beraberinde de yüz tane çırak getirdin. Ayazdan buz kesmiş olan yüz tane el beni mıncıkladı. Sen gelmeden önce ateşim yoktu Symmachus, oysa şimdi ateşim var.”(13)

Hippokrates, “hasta, cerrah, asistanlar, cerrahi aletler, ışığın yeri ve niteliği, kullanılan eşyaların miktarı ve niteliği, vücudun ve aletlerin yerleşimi, zaman, tarz ve mekan ameliyat için gerekli şeylerdir.” demektedir (14). Bu da hekimlerin çalıştıkları özel bir evin olmasını ya da evlerinin bir bölümünün muayene ve tedavi için ayrılmasını gerekli kılmaktadır. Roma'daki Yunanlı doktorların cerrahi müdahaleleri kendi ofislerinde tıbbi tedavileri ise hastaların evlerinde yaptıkları öne sürülmüştür (15). Büyük bir olasılıkla ameliyathane olarak kullanılmış olan bir yapı 19. yüzyıl başlarında Pompei'de yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır; “Cerrah Evi” adı verilen bu yapıda çok sayıda cerrahi alet ele geçmiştir. Ancak, o zaman yapılan kazılarda aletlerin in situ pozisyonları kaydedilmemiştir, Paris alçısı yöntemi de henüz bilinmediği için tahta ve diğer organik nesnelere kalıntılarının kalıpları hasar görmüştür (16). Buna benzer yapılara *iatreion* veya *tabernae medicae* adı veriliyordu ve bunlar sokaklarda yer alan küçük dükkanlar şeklindeydiler; buralarda *demosios iatros* denilen halk hekimleri çalışıyordu.. Bu tür yapıların o zamanların hekim yurdu olan Anadolu'da da çok sayıda mevcut olması gerekir; nitekim, Perge'de bulunan bir mozayik döşemede Polydeukes'in hasta kabul odasının bulunduğu yazılıdır (4). Halk hekimlerinin ücretlerini karşılamak için bir vergi vardı. Bu hekimlerin maaşı yönetim tarafından belirleniyordu (4,17).

Tüm bunlardan da anlaşılıyor ki Roma İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarına kadar kentlerde hastane olarak kurulmuş yapılar mevcut değildi. Celsus, başka yabancı halkların büyük hastaneleri olduğundan bahsetmektedir, ancak bu halkların kimler olduğunu ne yazık ki belirtmemektedir(12). İlk kez Augustus döneminde kurulmuş olan *valetudinarium*'lar yani askeri hastaneler kent hastaneleri olarak kurulmamışlardır. Bunlar sınır boylarındaki lejyon askerlerinin tedavisi için kurulmuşlardı ve sivil hizmete yönelik değillerdi. Hastalanan bir asker birlikte görevli sıhhiye askerleri tarafından tedavi edilirdi. Valetudinarium'da veya savaş esnasında kurulan sahra hastanelerinde üst düzey bir tıp adamı, yani *medicus* da görev yapardı. Hastanenin sorumlusu kamp komutanıydı (*praefectus castrorum*), hastanenin yönetimi ise *optio valetudinarii* denen ve hekim olmayan bir askere verilirdi. Bu kişi hastanenin donanımı ve iaşesinden sorumluydu. Valetudinarium, Roma kale mimarisinin bir parçasıydı. İngiltere ve Almanya'da yapılan kazılarda çok sayıda valetudinarium kalıntısı bulunmuştur (5,18).*

Anadolu'da ilk olarak Pontos'taki Sebaste'de (günümüzde Sivas) Piskopos Eusthatios tarafından bir sığınma evi (*ksenodokheon*) kurulmuştur. Anadolu'nun bilinen ilk hastanesi ise İS. 375 yılı civarlarında Kapadokya'daki Caesarea'da (günümüzde Kayseri) Büyük Basileios tarafından kurulmuştur. Bu hastane aynı zamanda dünya tarihinin de bilinen ilk sivil hastanesidir. Bu yapı *ptokhotrofeion* olarak adlandırılıyordu ve burası hastaların yanı sıra dullara, yetimlere, yoksullara, seyyahlara ve yabancılara da açıktı. Caesarea'nın kent merkezinin dışında kurulmuş olan ve tam anlamıyla bir hayır kurumu olan bu hastane kısa sürede ünlenmiş, çevresinde evler ve atölyeler kurulmuştu, öyleki Nazianzos'lu Gregorius burayı *kaine polis* (yeni kent) olarak tanımlamış ve dünyanın yedi harikasından biri olduğunu söylemişti (19,20). Basileios, İS. 329 veya 330'da Pontos'taki Neocaesarea'da (günümüzde Niksar) doğmuştu,

* Prof. Sencer Şahin, sistematik kazıların yapılması durumunda bir lejyon kenti olan Zeugma'da da bir valetudinarium bulunabileceğini belirtmektedir.

Kapadokya'daki Caesarea'da ise piskopos olmuştur. Nazianzos'lu Gregorius ile Atina'daki öğrencilik yıllarında tanışmış ve dost olmuştur. Filistin, Suriye, Mısır ve Mezopotamya'ya seyahatlarda bulunmuştu. İS. 370 yılında Caesarea piskoposluğuna getirilmiş, İS. 379 yılında ölmüştü. Büyük Basileios, Nyssa'lı Gregorius ve Nazianzos'lu Gregorius ile beraber "Üç Kapadokyalı" olarak bilinen ünlü kilise babalarından birisiydi. Nyssa'lı Gregorius kardeşi, Nazianzos'lu Gregorius ise arkadaşıydı.

Basileios'un kurduğu hastane doğu hastanelerinin bir prototipi olmuştur. Basileios'un hemen ardından İoannes Khrysostomos, Konstantinopolis'te patriarklık yaptığı yıllarda (İS.398-404) hastaneler kurdu (19). İS.361-3 yılları arasındaki kısa süren iktidarı sırasında İmparator İulianos da bir mektubunda Galatia Eyalet Rahibi Arsacius'un bölgesindeki tüm kentlerde hastaneler kurmasını emrediyor ve bu kurumların yaşamasını sağlamak için 30000 *modii* buğday ve 60000 *sextarii* şarap bağışladığını belirtiyordu(21). Hristiyanlığı bırakarak tekrar paganizme dönen İulianos'un bu hayır kurumlarının kurulmasını hümanist yanından ötürü mü yoksa hristiyanlarla başedebilmek için mi istediği tam açık değildir. İS. 4-6. yüzyıllar boyunca hastaneler ve sığınma evleri gibi hayır kurumları *nosokomeion*, *ksenodokheon*, *ptokhotrofeion*, *ptokheion*, *gerontokomeion*, *brefotrofeion* ve *orfanotrofeion* gibi adlar altında Anadolu'daki çeşitli kentlerde giderek çoğaldı(20), 7. ve 8. yüzyıllarda ise bir durgunluk dönemine ulaşıldı(21). Kilise harcamalarının yaklaşık dörtte biri bu tür sosyal amaçlar için yapıyordu. Bu kurumlarda doğaldır ki çok sayıda personele ihtiyaç vardı. Hem Basileios'un hem de Khrysostomos'un hastanelerinde çok sayıda doktor, hastabakıcı, aşçı ve yük hayvanlarından sorumlu personel görev yapıyordu.

İS. 532 yılındaki Nika ayaklanması sırasında yakılan Konstantinopolis'teki Sampson hastanesi İustinianos tarafından yenilendi ve donatıldı. İustinianos, aynı yıl geleneksel halk hekimlerini lağvetti ve bunları kilise hastanelerinde görevlendirdi (22).

Basileios'unkinden yaklaşık yirmi yıl sonra Batı'nın ilk hastanesi ise St. Fabiola (ölümü İS. 399 veya 400) adlı hristiyan rahibesi tarafından Roma'da kuruldu. Buraya akıl hastalarının yanı sıra genel durumu çok kötü olan ve tiksindirici hastalıkları olan hastalar da kabul ediliyordu(23).

Kapadokya'da başlayan hastane ve hayır kurumları gibi yapılaşmalar İS. 5. Yüzyıldan sonra Urfa, Resulayn (bugünkü Ceylanpınar) ve Nusaybin gibi kentlere geçti, Süryani rahipler bu kentlerde Eski Yunan klasiklerini Süryanice'ye çevirdiler. İşte bu eserler de daha sonra Süryanice'den Arapça'ya çevrilecek ve böylelikle de Ortaçağ'daki İslam aydınlanmasının temelleri atılacaktı (17).

KAYNAKLAR

1. Homeros. Ilias. IV-190, IV-215, XVI-28. (Homer. The Iliad. Hertfordshire:Wordsworth Editions Ltd, 1995: 49,220.)
2. Homeros. Ilias. II-732. (Homer. The Iliad. Hertfordshire:Wordsworth Editions Ltd,1995:30.)
3. Lewis P. Tıp Tarihi (Çeviren: Güdücü N). İstanbul:Khalkedon, 1998:22-23.
4. Serdaroğlu Ü. Eskiçağ'da Tıp. İstanbul:Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 1996:11-13.
5. Jackson R. Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar (Çeviren: Mumcu Ş). İstanbul: Homer, 1999:130-137.
6. Aelius Aristides, Hieroi Logoi III, 7-9.(Aristides. Vol. 1. Edited by Dindorf W. Leipzig:Reimer,1829 Repr. Hildesheim:Olms, 1964:445-464)
7. Jackson R. adı geçen eser,167.
8. Bean G. Eskiçağ'da Ege Bölgesi (Çeviren: Delemen İ). İstanbul:Arion, 1997:63-70.
9. Pausanias, Periegetes tes Hellados, II, xxvII, 1. (Pausaniae Graeciae Descriptio. Edited by Spiro F. Leipzig:Teubner, 1903. Repr. Stuttgart,1967.)
10. Pausanias, Periegetes tes Hellados, II, xxvII, 6. (Pausaniae Graeciae Descriptio. Edited by Spiro F. Leipzig:Teubner, 1903. Repr. Stuttgart,1967.)
11. Jackson R. adı geçen eser,149.
12. Schneider K. "Valetudinarium". Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft VIII.A.1: 262-264.
13. Martialis, Epigrammata V, ix. (M.Val.Martialis. Epigrammata. Edited by Lindsay WM. London:Lowe & Brydone Printers Ltd, 1903. Repr.London, 1950.)
14. Hippokrates, De officina medici II.(Oeuvres completes d'Hippocrate, vol 3. Edited by Littré E. Paris: Bailliere, 1841. Repr. Amsterdam:Hakkert, 1961: 272-336.)
15. Haggard H. The Doctor in History. Yale University Press, 1934: 78.

16. Jackson R. adı geçen eser,62.
  17. Allan N. Hospice to hospital in the Near East: an instance of continuity and change in the late antiquity” Bull Hist Med 1990;64:446-62.
  18. Krug A. Die Heilkunst und Heilkult: Medizin in der Antike. München:C.H. Beck, 1993:205.
  19. Hiltbrunner O. “ξενοδοχεῖον”. Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft IXA.2: 1487-1503.
  20. McSorley J. “St. Basil the Great”. The Catholic Encyclopedia. Volume II.(online edition) (<http://www.newadvent.org/cathen/023306.htm>)
  21. Demandt A. Die Spaetantike. München, 1989:453.
  22. Nutton V. The birth of the hospital in the Byzantine Empire (essay review)”. Med Hist 1986;30:218-21.
  23. Kirsch JP. “St. Fabiola”. The Catholic Encyclopedia. Volume V. (online edition) (<http://www.newadvent.org/cathen/05743a.htm>).
-

Geliş Tarihi: 30.11.2001

Yazışma Adresi: Dr. Erdal GİLGİL
Akdeniz Üniversitesi Hastanesi
07058 ANTALYA
gilgil@doktorlar.net